

KAPITTEL 4

Den kristelige gründeren. Sosial kapital og hard valuta

Bjørg Seland

Flertallet av dem som søgnet til 1800- og 1900-tallets bedehusmiljø, kom fra jevne kår. I byene langs Sørlandskysten hadde de gjerne bakgrunn i ulike former for håndverksnæring. Utover bygdene var jordbruket naturlig nok basis, i kombinasjon med det som måtte by seg av muligheter for sesongarbeid i håndverks- eller industrirelatert virksomhet. Det kunne være stritt å skaffe det daglige brød, men etter luthersk lære var det nettopp slik en skulle følge sitt kall i livet: En skulle stå ut med det daglige strevet i gudsfrykt og nøysomhet. Og troen på at fromhet ble belønnet med et salig etterliv, kunne hvelve en himmel over hverdagen.

Med bakgrunn i en kristelig kultur der likhetstanken sto sterkt, ble skikken med å avgi «personlig vitnesbyrd» en institusjonalisert form for utveksling av livserfaringer. I bedehusets tradisjonsformidling finner vi mange av disse fortellingene gjengitt. De er gjerne formet over samme lest – de handler om hvordan den ene og den andre etter strid og kvaler endelig ble omvendt til «sann» kristentro, og hvordan Gud så ledet dem videre i livet. De fleste av fortellerne er hverdagshelter. Men noen får ruve over det jevne. Da gjelder det helst slike som har utmerket seg, ikke bare gjennom kristelig sinnelag, men også gjennom framgang i sitt jordiske virke. Denne artikkelen skal handle om en av disse: Terje Andersen Mørland (1854–1937) fra Austre Moland i Nedenes amt.¹

1. Det vi i dag kjenner som rederiet Arnt J. Mørland, er knyttet til en annen familie med bakgrunn i Austre Moland, jfr. Sætra 1991.

T.A. Mørland ble gründer og magnat i næringslivet – som skipsbygger, skipsreder, trelasthandler, sagbruks- og fabrikkveier. Samtidig utfoldet han seg med stor kraft som predikant og leder i indremisjonen på lokalt og regionalt nivå.² Han tok dessuten på seg verv i kommunepolitikken, en kort periode gjorde han sågar tjeneste som stortingsmann. Mot slutten av sitt liv lot han seg overtale til å bidra med noen «Småstreif» av sin livshistorie til et jubileumsskrift for *Sørlandets kristelige ungdomsskole*, der han hadde sittet i forstanderskapet og i ulike særnemnder helt fra skolen ble grunnlagt 25 år tidligere.³ Her betoner han gudstroens betydning for økonomisk suksess.⁴

Med utgangspunkt i denne selvbiografiske framstillingen søker jeg å avklare den trosoppfatning og det praktiske livssyn T.A. Mørland representerer, med vekt på balansen mellom religiøst og næringsrettet engasjement. Den selvbiografiske sjangeren stiller skjerpede krav til kildekritisk lesning. Når selvpresentasjonen som her er religiøst motivert, må vi – så langt det er mulig – prøve å trenge inn i den særegne kulturelle kontekst teksten springer ut av.⁵ Ved å utvide kildegrunnet med ulike typer personal- og regionalhistorisk materiale søker jeg også å kartlegge hans religiøse og økonomiske nettverk, med blick for sammenfall eller overlapping.⁶ Et overordnet spørsmål vil være om – eller i hvilken grad – Mørlands trosforestillinger og det religiøse miljø han tilhørte, var med på å fremme hans økonomiske ambisjoner.

En ung mann med muligheter?

Terje Andersen var av bondeslekt. Far hans het Anders Halvorsen; han kom fra Hagestad i Holt og hadde giftet seg til gård på Lille Mørland i Austre

2. A.J. Mørland 1943: 28 ff. og Lioddens 1968: 82 ff. og 91 f. (Lioddens kortbiografi over T.A. Mørland er ordrett gjengitt etter A.J. Mørland 1943. I videre henvisning til denne teksten er kun sistnevnte publikasjon oppgitt).

3. Aamlund i Aamlund (red.) 1937: Sørlandets kristelige ungdomsskole, grunnlagt i 1912, var eid av fire organisasjoner i fellesskap gjennom kretsorganisasjonene av Det norske lutherske indremisjonsselskap (Landsindremisjonen) og Det Vestlandske indremisjonsforbund, samt Agder krets av Norges kristelige ungdomsforbund og Sørlandets kristelige ungdomsforening.

4. T.A. Mørland 1937.

5. Mikaelsson 2000: 103 ff. og 134 ff.

6. Begrepet nettverk er her anvendt som en løs betegnelse for en aktørs sosiale relasjoner, i dette tilfellet relasjoner basert på religiøs og økonomisk samhandling (jf. Aronsson mfl. (red.) 1999: innledning og Hasselberg 1999).

Moland. Bruden var enke med et barn fra første ekteskap. Hun døde ung og etterlot en sønn som bare var årsgammel da han ble morløs. Anders giftet seg igjen med Helene Terjesdatter, også hun fra Austre Moland. Da Terje ble født i 1854, fikk han navn etter sin morfar, haugianeren Terje Salvesen Holtebekk. Han vokste opp på Mørland som barn nummer tre i en søskenflokk på ti. Tre av søsknene døde i ung alder.⁷ Som voksen skrev han seg gjerne med initialene T.A. framfor gårdsnavnet som også ble hans etternavn. I indremisjonens miljøer kalte de ham oftest Terje Mørland.⁸

I Nedenes, som ellers på Agder, var gårdene oftest små, så det var vanlig å søke tilleggsarbeid i andre næringer, helst i form av sesongarbeid. Unge gutter dro gjerne til sjøs for kortere eller lengre tid, og mange gjorde sjøen til levevei, mens kone og barn tok seg av gårdsbruket hjemme. Men sjøfarten bød også på muligheter for driftige folk i land. I distriktene rundt Arendal og Grimstad var det alt på 1700-tallet vokst fram en betydelig virksomhet knyttet til skipsbygging, og utover på 1800-tallet hører vi stadig oftere om skipsrederi. For mange ble partsrederiet nøkkelen til framgang: Når flere gikk sammen om å skaffe kapital og fordele risiko, kunne bondesønner i gode tider arbeide seg opp. Noen tok dristige steg og satset på større rederier med tonnasje som kunne ruve også i internasjonal målestokk.⁹

Sjøvendte næringer var naturlig nok sårbare for internasjonale konjunkturer, og tidene skiftet utover 1800-tallet. Da Terje Andersen vokste opp, var norsk sjøfart i sterk vekst og det var jevnt over gode vilkår for skipsbygging. I 1865 ble det bygd hele 40 skip i Nedenes amt, og dette var fartøy med forholdsvis stor lasteevne – gjennomsnittet skal ha ligget på 110 kommerseselester. Omregnet til nyere mål skulle det tilsvare ca. 220 netto registertonn. Året 1875 var et høydepunkt for norsk skipsbygging, og ingen steder ble det bygd flere skuter enn i Arendal og Grimstad tolldistrikter. Men mot slutten av 1870-tallet var det nedgangstider. Etter en internasjonal høykonjunktur i tiden rundt den fransk-tyske krigen fulgte et drastisk fall

7. T.A. Mørland 1937: 180 ff. (Anders Halvorsens første kone, Karen Helene, var enke etter Nils Ristøl. Sønnen fra dette ekteskapet vokste opp hos besteforeldre på Ristøl. Hans andre kone, Terjes mor, var datter av Terje Holtebekk i Austre Moland). Om haugianeren Terje Salvesen Holtebekk, se også Liødden 1968: 19.

8. A.J. Mørland 1943: 28.

9. Berntsen 1981: 158 ff.; Bjørklund og Jensen 1989: 286 ff.; Aanby 2013: 4 ff.

i fraktratene. Seilskipsbyggerne langs Sørlandskysten begynte dessuten å merke økende konkurranse fra dampskipsteknologien.¹⁰

Mor til Terje var preget av sin oppvekst i et haugianerhjem. Da bygda på 1860-tallet fikk besøk av omreisende predikanter, åpnet hun gjerne hjemmet for kristelige møter. I ungdomsåra ble Terje sterkt påvirket av vekselene som gikk over Arendal og omegn. I tilbakeblikk mintes han særlig møter der «vekkelsespresten» Lars Oftedal talte – «han rev massene med sig, både i byen og på landet». Selv strevde han en stund med tro og tvil, men han «kjempet og bad», og 17 år gammel kunne han endelig kalle seg omvendt. Året etter kom han med i styret for et nystiftet indremisjonslag i Moland, og opplevde at livet «begynte å få innhold» da han «kom sammen med eldre brødre» som tok ham med «i arbeidet for Guds rike». Det var begynnelsen på en lang og tro tjeneste for indremisjonen. Han ble engasjert i arbeidet med å drive søndagsskole og fikk etter hvert forespørsel om å dra ut i distriktene som lekpredikant.¹¹

Unge Terje hadde også tidlig fått prøve seg i arbeidslivet. Som gutter flest hadde han fulgt faren i arbeidet på gården, der også skogsdrift var en viktig del av livsgrunnlaget. 15 år gammel kom han en tur til sjøs med barken *Emanuel*, og på etterjulsvinteren i 1870 fikk han prøve seg som hjelpe mann hos en nabo som drev skipsverft. Her likte han seg godt. Da han høsten 1876 vendte hjem etter avtjent verneplikt, var han for alvor klar for arbeidslivet. Men nå var det brått stillstand i distriktet – «Det gikk så fort at det bare var noen få uker, så var det stopp med skipsbygging. De fleste som hadde skip på bedding, måtte innstille, og der blev ikke arbeid å få.»¹²

Hva skulle en ung mann ta til med i slike tider? Terje ga seg i kast med et seks måneders kurs i skipstegning. Ikke uten stolthet forteller han at læreren allerede etter tre måneder mente han var klar for sluttprøven. Våren 1877, 23 år gammel, fikk han overlevert «testamoniet» som godtgjorde at han var fullært skipstegner. Eksamensoppgaven hadde han løst ved å lage modell til en bark som kunne laste 800 tonn. Der sto han, utdannet til en profesjon der det knapt var utsikt til et eneste oppdrag, så langt en kunne

10. Bjørklund og Jensen 1989: 273 ff., 289 ff og 313 ff.; Aanby 2013: 6 ff. Tallopplysninger for skipsbygging i Nedenes 1865 er hentet fra Aanby 2013: 8 og 304.

11. T.A. Mørland 1937: 183 ff., sitater s. 184 og 187.

12. T.A. Mørland 1937: 184 og 189 f., sitat s. 189 og 187.

se. Terje var likevel ikke så dårlig stilt; om han ikke fikk annet arbeid, kunne han alltid ta et tak med gårdsdriften. Gjennom sommeren arbeidet han hjemme på Mørland, der han nå hadde fått utskilt sin egen part – en halvdel av farsgården. Men da årets grøde var vel i hus, ble han rastløs. Han skulle så gjerne ha prøvd seg i en annen og mer spennende geskjeft.¹³

Det var rett nok dårlige tider – alt «lå nede». Men tankene spant rundt noe en fallert skipsbyggmester hadde sagt ham: «Nu skulde du begynne å bygge skip, for nu kan ikke vi mere.» Han gikk og grunnet på dette og ba til Gud om at han måtte finne en utvei – «Så en dag var det som en sa til mig: 'For å få svar på din bønn må du stille op noe' ...». Og unge Mørland var klar for et vågestykke: Han ville bygge et skip etter eksamenstegningen han hadde utarbeidet. Med to tomme hender skulle han ta fatt – for hvis Gud ville han skulle bygge skip, da ville han også sørge for å legge alt til rette!¹⁴

Askeladden og de gode hjelpere

T.A. Mørlands selvbiografiske framstilling ble som nevnt skrevet på bestilling til et jubileumsskrift for en kristelig ungdomsskole. Beretningen er altså formet med tanke på et lesende publikum av skolens støttespillere, samt av tidligere og framtidige elever. Det er vel derfor Mørland mest dveler ved ungdomstiden. Som seg hør og bør i indremisjonskretser, legger han sterk vekt på å fortelle om hvordan han ble omvendt og fikk «fred med Gud».¹⁵ Første del av beretningen kan altså karakteriseres som en religiøs biografi. Videre er framstillingen spunnet rundt to hovedtråder: gudstro og økonomisk framdrift.

Det er en fortelling etter modell av eventyret om Askeladden og de gode hjelpere. Askeladden skulle også bygge skip på umulige vilkår, men der eventyrhelten fant hjelpere i snodige figurer med de mest usannsynlige evner og ferdigheter, ble Terje hjulpet av mer gjenkjennelige bønder og andre næringsdrivende i Arendal og Tvedestrand, på Staubo og Vegårshoi.

13. T.A. Mørland 1937: 189 f.

14. T.A. Mørland 1937: 189 f., sitater s. 189 og 190.

15. T.A. Mørland 1937: 183 ff., sitat s. 186. Om bedehuskulturens tradisjon for biografiske beretninger, se Seland 2010.

I Mørlands fortelling blir disse framstilt som Guds sendebud, for det måtte de være ifølge hans plan:

Hvis Gud vil jeg skal begynne å bygge skip, da må jeg søke forbindelser. Vil han ikke, så hindrer han. [...] Det blev da slik for mig at jeg skulde rette henvendelser for å få leveranse til et skip av størrelse som det jeg hadde tegning til. [...] Så gikk jeg inn til Gud i bønn og sa til ham: 'Nu ser du min plan, men nu må du hindre mig i den, hvis det er imot din vilje. Jeg vil takke dig like meget enten du hindrer mig eller du åpner for mig. Skje ikke min vilje, men din!'¹⁶

Mørland ville forhandle med mulige leverandører ut fra en avtale om at ingen ville få betalt før skipet sto seilklart og var solgt. Dette var ikke noe uvanlig vilkår, og de fleste gikk med på det. Men når han heller ikke ville love sikkerhet i skipet, var det straks verre. Hva skulle en slik bestemmelse være godt for? «Jo», svarte Mørland, «alle skal være like om det går galt». Dette var en viktig del av planen, forklarte han, for bare slik kunne han «kjenne Guds vilje».¹⁷

Noen av dem han spurte, var snare med å betakke seg. Ifølge Mørland dreide det seg om «verdslige» folk som en egentlig ikke kunne stole på. Et par ganger møtte han så ettertrykkelig motstand at skulle han stå ved kontrakten han hadde inngått med Vårherre, måtte han visst bare gi opp. Det var han også nær ved å gjøre – etter hva han selv sier med lett hjerte og stor frimodighet: «Jeg ... takket Gud for at han hadde tilkjennegitt sin vilje.» Men så varte det aldri lenge før han igjen så seg berget ved Guds inngrep. Alt ble lagt så viselig til rette, og Terje var ikke lenger i tvil: Gud ville at han skulle bygge skip! Han fikk tak i alt han trengte – trevirke, nagler, seilduk og tauverk, anker og kjetting og annet utstyr, og på toppen av det hele et pengelån som var helt nødvendig, skulle han ha mulighet for å lønne arbeidsfolk.¹⁸

Mørland fikk leid et jorde på Strengereid, der det også tidligere var bygd skip. Ved årsskiftet var kjølen strukket, og høsten 1879 lå skipet – som fikk

16. T.A. Mørland 1937: 190.

17. T.A. Mørland 1937: 191 f., sitater s. 192.

18. T.A. Mørland 1937: 190 ff., sitat s. 191.

det bibelske navnet *Sichem* – seilklart på fjorden.¹⁹ Ved å gi det første skipet han bygde, navn etter et bibelsk «helligsted», vekker han også assosiasjoner hos de innvidde om en gudspakt. For ved Sikem i Kanaans land hadde Herren åpenbart seg for Abraham og gitt ham løfte om at dette landet skulle tilhøre hans ætt.²⁰

Men hvem ville kjøpe et nybygd skip i så dårlige tider? Igjen gikk Terje «inn til Gud i bønn»; han ba så inderlig om at Gud måtte sende ham en kjøper. Denne gangen grep Herren inn gjennom et kystens drama. Det utspant seg omkring den stolte briggen *Vinneroth* av Sandøya, som kom i ballast med los om bord for å søke vinterhavn. Været var godt – «alle seil i topp, fin bris av sydvest». Da med ett snudde vinden og seilene bakket. Nå tok vind og strøm tak i skipet og drev det rett opp på et skjær. Mannskapet berget seg lykkeligvis i båtene, men skipet ble slått i filler. Dagen etter kom den uheldige rederen og meldte seg som kjøper til Mørlands skip. Han kunne rett nok ikke klare mer enn halve kjøpesummen alene, men den andre halvdel ble fordelt på mindre partshavere, og barken *Sichem* var klar for sin første fart. Den gikk fra Øytangen til Cardiff med minetømmer og props.²¹

Med fortjenesten han fikk for sitt første skip, kunne T.A. Mørland satse på videre virksomhet. Det neste byggeprosjektet gjaldt et skip på hele 1000 lastetonn. Mørland hyret først 30 mann og så 20 til for bygging, og skipet – som fikk navnet *Josef* – kunne sjøsettes alt etter elleve måneder. Også dette tiltaket ble gjennomført med Gud som rådgiver fra første til siste steg. Sine seinere meritter i næringslivet skisserer Mørland kort og summarisk:

For mig ... gjorde Gud det slik at jeg fikk bygge 23 skip, uten at det var vanskelig for mig. Allting la han til rette. Jeg satte op sagbruk og hadde jevnlig 100 mann i arbeid. Kjøpte inn 5 gamle skip ... Disponerte også 5 av de nye skip jeg hadde bygget. Gud la alt til rette.²²

19. T.A. Mørland oppgir altså at skipet var «seilklart høsten 1879» (1937: 193). I skipsregisteret er det oppgitt at skipet er bygd 1881 (AAks, seilskuteregisteret, signatur 1724. Mulig samme skip her er oppført to ganger, jf. signatur 1882 VS110 (VS står for Veritas)).

20. Bibelen, Det gamle testamente: Første Mosebok, 12: 6–8.

21. T.A. Mørland 1937: 193 f., sitater s. 193.

22. T.A. Mørland 1937: 200.

Når han nevner sin tid som eier av Arendals Bomullsvarefabrikk, må han vedgå at bedriften i noen år gikk ganske dårlig. Det var visst helst mens han var i Kristiania som stortingsmann. Men så kom han tilbake og overtok driften, og «da vendte det sig igjen og blev en god forretning, til et aksjeselskap i 1920-årene ødela den». Også i nederlaget – som han riktig nok tilskriver en ny organiseringsform – ser han en styrende hånd: «det var nok Gud som tillot det».²³

Kallstanke og kommersiell profitt

Rundt midten av 1800-tallet finner vi ennå levende miljøer av «lesere» rundt om på Agder – små flokker av haugianere eller andre «alvorlige kristne» som holdt den pietistiske tradisjonen i hevd.²⁴ T.A. Mørlands mor var, som nevnt, vokst opp i et slikt miljø. Slik det også framgår av hans beretning, kunne disse miljøene tjene som støttepunkt for den nye satsingen på vekkelsesforkynnelse vi kan registrere rundt midten av århundret. Fra 1870-tallet og utover ble den norske vekkelseskristendommen i økende grad farget av angloamerikansk innflytelse – i kirkehistorien gjerne navngitt som nyevangelisme.²⁵ Ikke minst i de sør- og vestlandske kystområdene ble denne tendensen forsterket, først gjennom de tette oversjøiske kontaktene sjøfarten ga, seinere gjennom emigrasjon.²⁶

Mørland formidler også sin opplevelse av hvordan vekkelsesmøtene i hans ungdomstid var preget av brytninger mellom gammelt og nytt. Han gjorde seg refleksjoner rundt noen predikanter han lærte å kjenne på denne tiden, og karakteriserer særlig to som han fant svært ulike med hensyn til «livssyn og gaver». Den ene – en forholdvis ung mann – var «evangelisk og lys», den andre – som hørte til den eldre garde – var «mere mørk og tung».²⁷ Slik setter han også navn på det vi kan se som ulike forkynnerskoler: den haugianske, som la et tungt alvor i budskapet om lov og dom og faren for

23. T.A. Mørland 1937: 200.

24. Slettan 1992: x

25. Wisløff 1971: 44; Martling 1997, s. 137 f.

26. Slettan 1992: 79 ff., Seland og Aagedal 2008: 37 ff., Seland 2012: 106 ff.

27. T.A. Mørland 1937: 187.

«fortapelse», og den nyevangeliske, som lokket med løftet om at hver den som ville, kunne se seg frelst ved «den frie nåden».²⁸

Vekkelsene som gikk over Arendalsdistriktet da Terje Mørland var ung, hadde klare innslag av nyevangelisme. Det gjaldt ikke bare predikantenes budskap, som lokket med en snarvei til frelse de gamle haugianerne bare måtte riste på hodet av.²⁹ Vekkelsesmøtene ble også livet opp med lette og rytmesterke sanger i amerikansk stil – «Sankey's sanger hørtes overalt», heter det i en lokalhistorisk kilde.³⁰ Den nye forkynnerformen og den kvikke musikken appellerte ikke minst til de unge i tilhørerskaren. Mørland understreker at han satte både haugianerne og den nye generasjonen av lekpredikanter høyt, men han gir også klart til kjenne at han følte seg mest tiltalt av de yngre, de som forkynte i nyevangelismens ånd.

I pietistisk kristendomsoppfatning står lutherdommens kallstanke sterkt: Den troende var pålagt å yte sitt beste også i verdslig virke, alt ut fra sine forutsetninger.³¹ For folk flest handlet det om å «forvalte sitt pund» og bruke sine «nådegaver» på den plass man nå en gang hadde fått tilvist i verden. Gjennom misjonsblader sørlendingene leste, kunne kallstanken komme til uttrykk i påminnelser om at gode kristne måtte «udrette ... sit Arbeide» med «Flid og Glæde», selv om «dette i og for sig kan synes at være ubetydeligt og ringe». For Herren trenger også «de smaa Stene til sin Kirkes Bygning».³² Her finner vi klangbunn for det folkelige ordet om at skomakeren skulle bli ved sin lest. Men her lå også forestillinger som kunne hvelve himmelbuer over hverdagsstrevet, gi motgangen mening og krisene et mål. Gjennom bedehuspoeten Mathias Orheims penn er dette uttrykt i bildet av arbeidet som en daglig gudstjeneste:

Eg hev ei tenesta stor for Gud / frå dag til dag i det stille,
der kvardagsklædi vert høgtidsskrud / og livsens småting så gilde ...³³

28. Om begrepene «lov» og «evangelium», se f.eks. Molland 1961: 186 ff.

29. Seland 2006: særlig s. 100 ff., 143 ff. og 413 ff.

30. Svensen 1940: 186. Ira Sankey (1840–1908), amerikansk sangevangelist. Mange av Sankeys sanger ble tidlig oversatt til skandinaviske språk.

31. Om luthersk kallsetikk, se f.eks. Molland 1961: 194 f.

32. *Den lille Samler* nr. 42 – 4/6-1907 / «De stille – de sure Kristne», med referanse til *Sendeb(udet)*.

33. *Sangboken. Syng for Herren*. Bergen 1939.

Men kallstanken åpnet også et rom for dem som så seg utvalgt til særlige oppgaver: en Martin Luther, som skulle komme til å bryte med den katolske kirken, en Hans Nielsen Hauge, som skulle bryte opp fra bondeyrket og vekke lekfolket – ikke bare som predikant, men også som sosial og økonomisk entreprenør.

Denne lille studien gir ikke rom for dypere utforskning av det idé- og mentalitetshistoriske landskapet rundt kallstanken. På et mer generelt plan vil jeg minne om hvordan protestantisme i praksis har vist en høy grad av tilpasning til samfunnsendring. Studier av engelsk puritanisme, som i utgangspunktet også bygde på luthersk kallsettikk, viser klare trekk av markedstilpasning i overgangen mot tidlig industriell produksjon. Her kan vi spore økende aksept for å strekke seg etter fortjeneste, men disse holdningene blir forankret i grunnverdier knyttet til nøysomhet og allmenn samfunnsnytte.³⁴ 1800-tallets nyevangelisme, som fikk sin form i den angloamerikanske verden, har bakgrunn i en raskt voksende industrikapitalistisk økonomi. Her ser vi en enda tydeligere tendens til aksept for kommersiell gevinst. Nøysomhet og samfunnsnytte skulle fortsatt gi et legitimerende alibi. Grunnholdningen later til å være at det er bra å tjene penger – gjerne mange penger – men de skal brukes med omtanke for hva som tjener «gudsriket».³⁵

Den amerikanske historikeren Mark A. Noll skisserer et bilde av utviklingen i områdene langs den nordlige Atlanterhavskysten fra ca. 1790 og utover, der skiftninger i religiøs mentalitet blir sett i sammenheng med rask og dyptgripende samfunnsendring:

Evangelicalism arose in the North Atlantic region during the eighteenth century as a religion particularly adapted to the turmoil of revolution, understood as rapid political transition, large-scale industrial and commercial change, and the movement of peoples on an unprecedented scale.³⁶

34. Michaelson 1953. Michaelson og andre som har forsket på puritanismens idehistorie, har gjerne utnyttet verkene til to lærefedre av ulike generasjoner: William Perkins (1558–1602) og Richard Baxter (1615–1691).

35. Noll 2001; Long 2001.

36. Noll 2001: 266.

Forskere som har studert utviklingen av anglo-amerikansk nyevangelisme, framhever et tidsskille mot slutten av 1850-tallet, da en kraftig vekkelsebølge slo inn over byene i Ny England-statene, der den særlig fikk oppslutning fra en raskt voksende middelklasse. Et interessant trekk ved disse vekkelsene er det sterke innslaget av forretningsmenn i ledende posisjoner. Dette kom til å prege de berørte miljøene i den grad at vekkelsebølgen blir omtalt som «the 'businessmen's revival' of 1857–58». Disse vekkelsene representerte også et gjennombrudd for nye holdninger til kommersiell aktivitet og verdslig fortjeneste. Et nytt ideal trer fram: «the Christian businessman as the modern Protestant layman».³⁷

Mot slutten av 1800-tallet var også det norske samfunnet stadig sterkere preget av sosial og økonomisk omstilling. Familier og enkeltmennesker sto overfor valg som måtte føre til oppbrudd og nyorientering. Det tradisjonelle samfunnets livsformer ga ikke lenger trygge rammer for tilværelsen, og kristendommen ble i økende grad utfordret som allment ideologisk fundament. Mot denne bakgrunnen trer den organiserte indremisjonen fram som en protestbevegelse tuftet på pietismens idealer, der kallstanken i utgangspunktet krever et virksomt og nøysomt levesett. Men i kristelige kretser var tanken om det jordiske gudskallet gjennom generasjoner blitt tøydd og tilpasset, både til næringslivets krav og til personlige ambisjoner. I dette perspektivet er det verd å merke seg at nyevangelismen vinner innpass nettopp i en tid med gjennombrudd for industrikapitalismens tenkesett. Når nøkkelen til økonomisk framgang lå i bevisst satsing på stadig økende gevinst, kunne den kristelige forretningsmannen søke religiøs legitimitet i en tilpasset tolkning av forvaltertanken: Det var lov å tjene penger – og gjerne mange penger – så lenge man forvaltet sin rikdom i tråd med Guds vilje.

T.A. Mørland røper en forståelse av kallet som kan lignes med en forundringsspakke: Han mente Gud hadde sett ham ut til en særlig oppgave, men det var opp til ham selv å finne ut hva dette kallet besto i. Om han bare gikk i tett dialog med sin gud, ville han bli ledet på rett vei – «Vil han ikke, så hindrer han». De gangene prosjektet hans virkelig så ut til å strande,

37. Long 2001: 236 ff, sitater s. 237 og 253. For en kortfattet oversikt over angloamerikanske vekkelse, se Breistein 2013.

bedyrer Mørland at han følte glede ved det han oppfattet som klare tegn og «takket Gud for at han hadde tilkjennegitt sin vilje».³⁸ Da lykken likevel snudde og han mente å se at Gud igjen vinket ham fram mot en løpebane som skipsbygger, fortolket han hindringene som prøvelser på veien og gikk trøstig videre.

Da Terje Mørland som gammel mann skrev sin lille biografi, kunne han se tilbake på en lysende karriere i næringslivet. Beretningen han gir til beste, er gjennomvevd av forestillingen om Guds ledelse i alle livsvalg, og ikke minst i de valg som gjelder økonomiske disposisjoner: «Jeg har skrevet så utførlig om dette for å vise hvordan Gud har lagt alt til rette for mig også for dette liv. Det var ikke jeg, men Herren.»³⁹

Religiøse og økonomiske nettverk

På 1870-tallet vant indremisjonen stadig sterkere oppslutning langs Agderkysten. I Arendal og tilliggende bygder blir det rapportert om masseomvendelse i kjølvannet av Lars Oftedals turné som vekkelsespredikant i 1869. Flere steder ble det nå grunnlagt egne foreninger for indre misjon, og folk gikk sammen om å bygge bedehus.⁴⁰ Terje Mørland var bare en av mange som var preget av vekkelsekristendommens tankegang – han møtte både forhandlingspartnere og andre interessenter som snakket det samme språket. Da han på sin første handelsferd etter en kontant avvisning hadde bestemt seg for å gi opp hele prosjektet, ble han overtalt av «en troende venn» til likevel å gå videre. Samtalen mellom de to skal ha artet seg slik:

‘Du skal jo til å bygge skip nu?’ ‘Nei, sa jeg, ‘det blir ikke noe av det. Gud har stengt mig, og det takker jeg ham for. Han har vel noe annet for mig som er bedre ...’⁴¹

Men den troende vennen visste råd: «Å det er bare det at Gud har en bedre mann til den leveransen.» Så nevnte han navnet på en annen troende venn, som høyst sannsynlig både var i stand til og villig til å stille opp. Terje svarte

38. T.A. Mørland 1937, sitater:190 og191.

39. T.A. Mørland 1937: 200.

40. Dannevig 1973: 100, A.J. Mørland 1943: 9 ff., Liodden 1968: 29 ff., T.A. Mørland 1937: 183 f.

41. T.A. Mørland 1937: 192.

oppløftet at dette måtte være «et vink fra Gud» – nå hadde han igjen mot på å gå videre med sin plan. Da svarte den andre alvorlig: «Jeg tror at Gud har sendt dig i min vei i dag for at jeg kunde meddele dig dette ...».⁴² Seinere – etter at Terje hadde fått en svært god avtale for den aktuelle leveransen – føyde den rådsnare vennen til:

Her ser du hvilken underlig Gud vi har. Den mann du [først] henvendte dig til var en verdslig mann, som du kanskje kunde få bryderi med. Nu sender Gud mig i din vei, for at du skal få en broder til leverandør ... Kan du lenger være i tvil?⁴³

Nei, Terje var ikke lenger i tvil! Noen av dem han traff og utfordret med sin djerne plan, var helt ukjente for ham, og fortellingen gir ingen opplysninger om hvorfor de valgte å gå med på hans betingelser eller trekke seg unna. Men i mange tilfeller – kanskje de fleste – må han ha visst at den han henvendte seg til, nettopp var en «troende venn». Dette røper han indirekte når han forteller om sine ærend på Vegårshei. I denne skogsbygda skulle han skaffe den viktigste innsatsvaren til det første byggeprosjektet: trevirke til skipet. De første forespørslene var helt tilfeldige, og fikk likevel heldig utfall. Men han trengte en anseelig mengde tømmer, og disse første avtalene gjaldt bare begrensede partier. Så røper han at han hadde dratt til Vegårshei for å treffe en bestemt mann – «Mitt mål var Knut Aas».⁴⁴ Over store deler av Agder visste alle hvem denne mannen var.

På 1860- og 70-tallet var Vegårshei sentrum i en sterk vekkelsebevegelse som gikk over de austre heiebygdene på Agder og tilgrensende bygder i Telemark. Knut Aas, lensmann og etter lokal målestokk velberget bonde, var leder for en heller stor flokk av vakte som seinere – i 1889 – skulle tre ut av statskirken og etablere seg som «Guds menighet på Vegårshei».⁴⁵ Da Terje Mørland oppsøkte ham i 1877, var han ennå ledende mann i det lokale indremisjonslaget og selv svært aktiv som lekpredikant. Det er sannsynlig at de to hadde møttes før, eller at Knut Aas i alle fall hadde kjennskap til den unge mannen og hans engasjement i indremisjonen. Da Mørland nå

42. T.A. Mørland 1937: 192 f.

43. T.A. Mørland 1937: 193.

44. T.A. Mørland 1937: 190 f., sitat s. 191.

45. Vrålstad 1983, Wedø 1993; nettside: Guds menighet på Vegårshei.

fortalte om sitt dristige prosjekt, svarte Aas kontant: «[Din plan] er utmerket» – «Den som tror på Gud skal aldri bli til skamme».⁴⁶ Dermed var det duket for både tømmerhandel og framkjørsel til sjøkanten i Strengereid, der Mørland nå kunne gjøre klart for bedding og byggestart.

I indremisjonsmiljøene ser vi at ledende menn kunne møtes i en selvsagt samforstand om å drive vekselbruk mellom verdslig næring og kristelig misjon. Og noen hadde myndighet til å hanke inn slike som kunne duge i predikanttjeneste. Da barken *Sichem* var bygd og solgt og Terje ennå ikke var i gang med noe nytt prosjekt, mente Knut Aas han fikk ta en tårn for «Guds rike». Det var neppe aktuelt for unge Mørland å svare nei på en slik forespørsel fra en så viktig handelspartner. Han ga seg av sted på forkynnerferd i følge med Knut Aas selv og en annen «broder». De skulle «holde møter østover» en 14 dagers tid. Med denne ferden overstått langs en vinterlig sørlandskyst ble Mørland sendt videre i følge med en bror av Knut Aas. Det ble en lang og strabasios reise i indre Agder og Telemark: «Stor sne og meget kaldt ... Det snedde i 1½ måned, så det var ikke til å komme ut på veien med hester i lang tid. Det var bare ski, dag efter dag.» Men i flere av telemarksbygdene ble det vekkelse: «Gud velsignet virksomheten der så veldig at vi følte det som de sytti som sa: 'Også ånderne var oss underdanige i ditt navn'» Dermed hadde Terje Mørland fått sin ilddåp, også som predikant.⁴⁷

Knut Aas og Terje Mørland samarbeidet altså ikke bare om økonomiske, men også om religiøse forretninger, og det ser ut til å ha falt dem naturlig – den ene tjenesten var den andre verd. Ved nærlesning av Mørlands beretning skinner det igjennom at hans plan om å bruke Gud som veiviser til en økonomisk løpebane, også var fundert på en rasjonell kalkyle over den sosiale kapital han hadde tilgang til gjennom indremisjonen. Dels oppsøkte han «troende venner», dels ble han ledet videre av disse til andre trosfeller. Etter hvert som det ryktes at Mørland hadde en god hånd med det første byggeprosjektet, ble han selv kontaktet av folk som så en interessant samarbeidspartner i ham – folk som delte hans doble engasjement for kristelig

46. T.A. Mørland 1937: 190 ff., sitat s. 191.

47. T.A. Mørland 1937: 195 ff., sitater s. 195 og 196.

og materiell vinning. Noen av disse kom han til å inngå samarbeid med over lengre tid.⁴⁸

Tro, tillit og risikovilje

«Den som tror på Gud, skal aldri bli til skamme», sa indremisjonshøvdingen Knut Aas, og lot dette i seg selv være begrunnelse for økonomisk tilslag til en ung mann med temmelig vidløftige planer. Felles tro ga gjensidig tiltro, også i verdslige saker. Terje Mørlands forsikring om at Gud var den fremste rådgiveren for hans prosjekt, kunne i seg selv virke besnærende for en «broder» i troen. Men den uforbeholdne velviljen han ble møtt med, var nok likevel båret av et tillitsforhold som først og fremst var sosialt motivert. For dette er gjenkjennelig også ut fra allmenn menneskelig erfaring, og har gyldighet langt ut over det som gjelder religiøse nettverk: Bånd som knyttes på bakgrunn av brede og allsidige kontaktflater, gir sterkere gjensidig forpliktelse – og dermed sterkere tillit – enn det som kommer ut av et rent forretningsmessig partnerskap.⁴⁹

Det dreier seg om distinksjoner som i den klassiske sosiologien er knyttet til begrepsparet *Gemeinschaft* – *Gesellschaft*. For Knut Aas og T.A. Mørland kunne opplevelsen av å dele den «rette» og «sanne» kristentro gi et fellesskap med sterke innslag av *Gemeinschaft*-pregede relasjoner.⁵⁰ Tette og forpliktende bånd kommer i dette miljøet sterkt til uttrykk gjennom retoriske former som betoner et eksklusivt vi-forhold. Vi har sett hvordan Mørland i sin beretning gjentatte ganger viser til en «troende venn» eller omtaler en trosfelle gjennom broderskaps-metaforen. I utgangspunktet har jo dette sin bakgrunn i bibelsk språkbruk. Men i vekkelsekristendommens miljøer ble disse formene dyrket og anvendt med særlig iver, så vel i haugebevegelsens venneflokker som i den moderne indremisjonens foreningsliv. De troende tiltaler eller omtaler hverandre som «Naadesøskende» og «Brødre og Søstre i Herren». Parallelt med familie-metaforene finner vi språkbilder relatert til reise- eller kampsituasjoner, der de troende ser hverandre som «med-

48. Se f.eks. opplysninger om Stian Salvesen, Staubo, og Kristen Wroldsen (Mørland 1937: 193 ff. og 197 ff.) sammenholdt med oversikt over skipsbygging i Holt, Svensen 1940: 96 ff.

49. For en kortfattet innføring i samfunnsfaglig debatt om betydningen av tillit, se Grimen 2009.

50. Seland 2006: 424 f. og 437 ff.

vandrere» på veien mot himmelriket eller «medstridende» i kampen for Gudsriket.⁵¹ De språklige bildene viser på en insisterende måte til relasjoner mellom mennesker som er avhengige av hverandre og forpliktet overfor hverandre – det dreier seg om forhold som må bygge på gjensidig tillit.⁵²

Da unge Mørland ga seg av sted for å skaffe midler til sitt første byggeprosjekt, hadde han allerede opparbeidet en anselig sosial kapital i indremisjonen.⁵³ Han hadde ingenting å tilby i form av økonomisk sikkerhet, men hans innsats som søndagsskolelærer, som lekpredikant og organisasjonsmann hadde lagt et grunnlag for tillit som viste seg å kunne veksles i hard valuta hos eldre og mer etablerte trossfeller. Noen, som Knut Aas, hadde kanskje råd til å investere på så usikkert grunnlag – han ville neppe lidd nød om Mørlands prosjekt skulle strande. Andre, som ikke hadde fullt så mye på kistebunnen, våget kanskje spranget nettopp fordi støtte fra menn som Knut Aas i seg selv signaliserte kredittverdighet.

Mørland gir få detaljopplysninger om kostnader, men det blir antydnet at flere av investorene stilte med betydelig innsats. Stian Salvesen på Staubo – en mann som nylig hadde begitt sjøen og etablert seg som handelsmann – blir oppgitt å være «største kreditor». Han skal ha lagt ut hele 28 000 kroner.⁵⁴ Det var uhorvelig mye penger i 1877! Avtalen med Stiansen ble inngått med en «troende venn» som døråpner, og vi behøver ikke vente lenge før vi får vite at også Stiansen var å regne som en «broder». Forretningsavtalen ble sluttet og de tre samlet seg i bønn for å takke Gud.

I det bildet jeg nå har skissert, ser vi aktørenes felles forankring i indremisjonen som grunnlag for gjensidig tillit. Men kan slik tillit forklare den nesten halsløse risikoviljen som Mørland klarer å mobilisere? – Nedgangstiden var kommet brått etter flere gylne år. Unge Terje kan ha gjort et lykkelig grep nettopp ved å våge der få andre våget. Han forteller jo selv om hvordan en gammel skipsbyggmester sådde et frø i ham med replikken: «Nu skulde du begynne å bygge skip, for nu kan ikke vi mere.» Og investoren Stian Salvesen kan ha vært en av flere som hadde tjent gode penger

51. Om metaforiske tiltaleformer: se Aarflot 1971: 220 ff. (haugianere) og Seland 2006: 92, 167 og passim (misjonsbevegelsen).

52. Grimen 2009: 13 f.

53. Begrepet sosial kapital er her brukt i samsvar med Pierre Bourdieus begrepsapparat. For grunnleggende innføring i Bourdieus nøkkelbegreper, se Broady 1991.

54. T.A. Mørland 1937: 192 ff., sitat s. 194.

under høykonjunkturen som fulgte den fransk-tyske krig og strødde gullstøv over både skipsbygging og rederinæring på Sørlandet. Så her er saktens grunnlag for å peke på håndfast materiell motivasjon bak Mørlands satsing. Ut fra en videre synsvinkel er det likevel verd å spørre om det ikke også var andre tendenser i tiden som kunne trigge folk til å satse litt utenfor det kjente og etablerte.

Parallelt med oppgangstiden hadde også det religiøse miljøet Mørland soknet til, opplevd høykonjunktur i form av det en kunne være fristet til å kalle seriekoplede vekkelse. I kjølvannet av «Oftedalsria» ved begynnelsen av 1870-tallet, var det et nesten umettelig marked for lekpredikanter. I byene kunne det vanskelig skaffes møtelokaler som var romslige nok, utover bygdene ble det holdt oppbyggelse «snart på en gård, snart en annen». Indremisjonen etablerte seg og fikk stadig nye lokallag og flere steder kom kristelige ungdomsforeninger i gang. I Arendals-distriktet ble det også grunnlagt frikirkelige menigheter.⁵⁵ Vekkelsesbølgen på 1870-tallet ga altså støtet til oppbrudd og nyskaping på ideologisk og sosialt plan. Mot denne bakgrunnen kan en fristes til å stille spørsmål om ikke vekkelsen også har stimulert en økonomisk risikovilje: Når det gamle falt og ble erstattet med nye tiltak på ett felt, var det kanskje flere som våget seg på dristig satsing også i næringslivet?

Velstand forplikter

Gjennom sine næringsrettede foretak sikret T.A. Mørland velstand for seg selv og sin egen familie, og han skapte arbeidsplasser for folk i distriktet. Da virksomheten vel var etablert med både sagbruk og skipsbyggeri, skal han jevnlig ha hatt 100 mann i arbeid.⁵⁶ Som det heter i en av mange hyllings-taler: han «hev ... vore den verksame, drivande borgar, som ... hev skapt liv og rørsle og gjeve levebrød til så mangein».⁵⁷ Overskuddet kunne han bruke til sjenerøse misjonsgaver og støtte til ulike kristelig-institusjonelle tiltak. Her følger han kallsettikkens bud om å bidra til fellesskapet.

55. Dannevig 1973: 100; Svensen 1940: 185 f, sitat s. 186.

56. T.A. Mørland 1937: 200

57. Tolv Aamland i Aamland (red.) 1937: 180.

Men forpliktelsen overfor samfunnet var ikke i seg selv sprunget ut av den lutherske kallstanken. Vi kjenner gaveinstitusjonens betydning fra ulike kulturer i alle verdensdeler, fra antikkens Europa og fra Norge i førkristen tid. Med referanse til E.P. Thompson skriver Knut Dørum i sin artikkel i denne boken om det førindustrielle samfunnets *moral economy*. På T.A. Mørlands hjemtrakter fantes det også solide forbilder i så måte. Som eksempel kan vi peke på Christian Knudsen (1813–1888) – far til seinere statsminister Gunnar Knudsen – som fra et utgangspunkt som småbruker og skomaker på Saltrød, arbeidet seg opp til å bli en av de virkelig store rederne i Sør-Norge. Etter at han var kommet seg opp økonomisk, ga han ved flere anledninger betydelige pengegaver til lokalsamfunnet. Gavene ble gitt til allmenntilgitt formål, som opprettelse av fastskole og understøttelse av «trengende» i distriktet.⁵⁸

Mot denne bakgrunnen kan vi merke oss at en yngre generasjon av mesener i større grad kanaliserte sine gaver til ideologibaserte samfunns-tiltak – slik indremisjonssmannen Mørland særlig støttet misjonssaken og kristelig skolevirksomhet. Selv nevner han den kristelige ungdomsskolen på Birkeland – «en åndelig planteskole», kaller han denne – og han nevner den kristelige sjømannsskole på Risøya.⁵⁹ I all omtale av gaver og av innsatsen som organisasjonsmann og møtetaler, er ordbruken tilpasset en kristelig poetikk:

For samtidig som jeg har hatt mange timelige gjøremål, så har min kjære Herre og Frelser gitt mig nåde til å være med i arbeidet for misjonen, så vel blant ungdom som blandt eldre. [...] Fikk også være med å grunnlegge Sørlandet Kristelige Ungdomsskole ... Fikk også den nåde å være med å stifte vårt kjære Indremisjonsselskap med dets bibelskole ... Alt ser jeg som nåde mot mig uverdige kryp ...⁶⁰

58. Berntsen 1981: 158 f. Berntsen framhever særlig partsrederiet som løftestang for Chr. Knudsens suksess. Han etablerte seg etter hvert med eget rederi og flyttet i 1855 sin virksomhet til Porsgrunn.

59. T.A. Mørland 1937: 200 f, sitat s. 201.

60. T.A. Mørland 1937: 201.

Sluttord

I denne artikkelen har jeg søkt å spore trosoppfatning og praktisk livssyn hos T.A. Mørland, en bondesønn som mot slutten av 1800-tallet hadde arbeidet seg opp til en posisjon som næringslivsmagnat og indremisjons-høvding i Arendalsdistriktet. Når utgangspunktet er selvbiografisk materiale, må vi stadig ha i minne at teksten tegner det bildet T.A. Mørland selv ønsket å presentere som aldrende mann. Med avstand i tid øker faren for feilerindring, men vel så viktig er den misvisning som kan ligge i forfatterens etterrasjonalisering og hans tilpasning til den samtidskontekst han har for øye.

I framstillingen T.A. Mørland gir av sitt liv og virke, er økonomisk virksomhet og religiøst engasjement tett sammenflettet. I tillegg til sin innsats i næringslivet og sitt engasjement for indremisjonen var han aktiv i lokal politikk og tok på seg kommunale verv. Slik svarer han på den lutherske kallstankens bud om å virke til beste for det samfunn han tilhørte, på de vilkår som gjaldt i tid og miljø. Den røde tråden i hans beretning er gudsfrykt og lydighet for Guds ledelse.

Men i dette ledelsesforholdet gir han seg selv en rolle som djerv aktør. Han oppretter så å si en kontrakt med Vårherre, der han trinn for trinn ber om støtte til et temmelig vågalt forretningsprosjekt. Og Gud tar imot utfordringen som gjaldt det en invitt til duell – ifølge Mørland med ærefullt utfall for begge parter. Økonomisk framgang tolker han som bønnesvar fra Gud. Selv oppfyller han sin del av kontrakten ved utrettelig samfunnsinnsats på flere felt. Her ser vi nedslag av en kallsfortolkning som var sterkt framme i angloamerikansk puritanisme, en form for religiøs økonomi som også kommer til inntrykk i den såkalte trosmisjonen (jf. Breisteins artikkel).

Ved nærmere ettersyn viser Mørlands beretning også et frapperende sammenfall mellom religiøse og næringsrettede nettverk. Han gir skinn av å begi seg ut i verden på lykke og fromme, for å se hvor Gud vil lede ham. Men slik han gjennomfører reisen, viser han både verdslig og kristelig næringsvett: Han henter støtte hos «troende venner» som leder ham videre til andre trosfeller. Med tålmod og omtanke klarer han å konvertere sin religiøse og sosiale kapital i hard valuta.

Mørlands fortelling gir assosiasjoner til eventyret. Som Askeladden dro han ut i verden for å friste lykken, og som Askeladden vendte han hjem – om ikke med prinsessen og halve kongeriket, så med en suksess som la grunnlaget for et liv i velstand, med heder og ære. Men det er et overordnet mål for ham at økonomiske suksess skal legitimeres ved å vise til Guds ledelse i ett og alt. Han lar det nok skinne igjennom at han har vært en ganske dugandes kar, men fortellingen er omhyggelig forankret i den fromme fortolkningen som bærer bedehusets poetikk: «Det var ikke jeg, men Herren», «alt av nåde».⁶¹

Kilder og litteratur

- Aronsson, Peter, Solveig Fagerlund og Jan Samuelson (red.) (1999). *Nätverk i historisk forskning – metafor, metod eller teori?* Växjö: Växjö universitet.
- Berntsen, Harald (1981). *Trekk av Stokkens historie ca. 1600–1962*, Arendal: Moland kommune.
- Bjørklund, Jarle Georg og Jensen, Inger (1989). *Norsk sjøfart 1814–1900, Del I*. I Arne Emil Christensen og Bård Kolltveit (red.), *Norsk sjøfart*, bind 1. Oslo: Dreyer.
- Breistein, Ingunn Folkestad (2013). De angloamerikanske vekkelsene og deres innflytelse på norsk frikirkelighet. I Salvesen, Reidar, Hildegunn M.T. Schuff & Hallvard Hagelia (red.). *Forankring og fornyelse. Festskrift for Ansgarskolen 1913–2013*. Kristiansand: Portal Akademisk.
- Broadly, Donald (1991). *Sociologi och epistemologi. Om Pierre Bourdieus författarskap och den historiska epistemologin*. Stockholm: HLS förlag.
- Dannevig, Birger (1973). *Arendal gjennom skiftende tider. 1528 – 1723 – 1973*. Arendal: Arendal kommune.
- Grimen, Harald (2009). *Hva er tillit?* Oslo: Universitetsforlaget.
- Hasselberg, Ylva (1999). «Nätverk är ingen tejudning!» I Aronsson mfl. (red.).
- Liudden, Kåre (1968). *Arendal indremisjon. 100-års-beretning 1868–1968*. Arendal: Arendal indremisjon.
- Long, Kathryn T. (2001). «Turning ... Piety into Hard Cash»: The Marketing of Nineteen-century Revivalism. I Noll (red.).
- Lunde forlag (utgiver) (1939). *Sangboken Syng for Herren*.
- Michaelson, Robert S. (1953). «Changes in puritan concepts of calling», I *The New England Quarterly*, 26(3), Sep.
- Mikaëlsson, Lisbeth (2000). *Kallets ekko: studier i misjon og selvbiografi*. Bergen: Doktorgradsavhandling, Det historisk-filosofiske fakultet, Universitetet i Bergen.

61. T.A. Mørland 1337: 200.

- Martling, Carl Henrik 1997. *De nordiska nationalkyrkorna. Från Kalmarunionen till Borgådeklarationen*. Stockholm: Verbum.
- Molland, Einar (1961). *Konfesjonskunnskap. Kristenhetens trosbekjennelser og kirkesamfunn*. Oslo: Land og kirke.
- Mørland, Arnt J. (1943). *75 års beretning for Arendal indremisjon: 1868–1943*. Arendal: Arendal indremisjon.
- Mørland, T(erje) A(ndersen) (1937). Småstreif av min livshistorie, i Aamland (red.).
- Noll, Mark A. (red.) 2001. *God and Mammon. Protestants, Money, and the Market, 1790–1860*, New York: Oxford University Press.
- Noll, Mark A. (2001). Protestant Reasoning about Money and Economy, 1790–1860: A Preliminary Probe. I Noll (red.) 2001.
- Seland, Bjørg (2006). *Religion på det frie marked. Folkelig pietisme og bedehuskultur*, Kristiansand: Høyskoleforlaget.
- Seland, Bjørg og Olaf Aagedal (2008). *Vekkelsesvind. Den norske vekkingskristendommen*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Seland, Bjørg (2010). Beretninger om omvendelse og kall i bedehusets tradisjonsformidling. I Pål Repstad (red.). *Norsk bruksteologi i endring: tendenser gjennom det 20. århundre*. Trondheim: Tapir.
- Seland, Bjørg (2012). Sørlandsk pietisme? Religion på tvers av grenser. I Berit E. Johnsen (red.). *Sørlandet og utlandet. Transnasjonal kontakt, internasjonal påvirkning*. Oslo: Cappelen Damm.
- Slettan, Bjørn: (1992). «O, at jeg kunde min Jesum prise ...» *Folkelig religiøsitet og vekkelsesliv på Agder på 1800-tallet*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Svensen, Sv. (1940). *Holt. En bygdebok*. Tvedestrand.
- Sætra, Gustav (1991). *Himmel og hav. Arnt J. Mørland, Arendal 1916–1991*. Arendal: A.J. Mørland Rederi.
- Vrålstad, Jon Magne (1983). *Guds menighet på Vegårshei og dens virksomhet i Tørdal*. Spesialavhandling i kirkehistorie for embetseksamen ved Det teologiske menighetsfakultetet.
- Wedø, Kjell (1993). «Guds menighet». I Borgen, Peder og Brynjar Haraldsø (red.), *Kristne kirker og trossamfunn*. Trondheim: Tapir.
- Wisløff, Carl Fr. (1971). *Norsk kirkehistorie*, bd. III. Oslo: Luherstiftelsen.
- Aamland, Tolv (red.) (1937). *Menn og minne. Kristeleg liv og verksemd på Agder. Festskrift. Sørlandets kristelege ungdomsskule 1912–1937*. Stavanger.
- Aanby, Anne Tone (2013). *Skipsbyggmesterens tid. Skipsbygging i Vikkilen 1750–1920*. Oslo: KA-forlaget.
- Aarflot, Andreas (1971). *Hans Nielsen Hauge. Liv og budskap*. Oslo, Bergen, Tromsø: Universitetsforlaget.

Elektroniske kilder: Nettsteder

Aust-Agder kulturhistoriske senter (AAks), seilskuteregisteret, lest januar 2014:

<http://www.aaks.no/skuteregister>

Bomuldsfabriken, Arendal, nettside lest januar 2014: <http://www.bomuldsfabriken.no/>

Guds menighet, Vegårshei, nettside lest oktober 2013: <http://www.gudsmenighet.no/index.php?pageID=85&page=Historie>

Wikipedia, Folkehøgskolen Sørlandet, nettside lest januar 2014: http://no.wikipedia.org/wiki/Folkeh%C3%B8gskolen_S%C3%B8rlandet